

Чымылдаков Э.

«МАНАС» ЭПОСУНДА НАМЫС ТҮШҮНҮГҮНҮН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Чымылдаков Э.

ОТРАЖЕНИЕ ПОНЯТИЯ «ГОРДОСТЬ» В ЭПОСЕ «МАНАС»

Кыргыз эли атам замандан бери балдарын аскердик даярдыкка улуттук-элдик оюндар аркылуу тарбиялап келишкен. Жаш балдар үчүн аш-тойлордо өткөрүлгөн улуттук оюндар башка тарбиялык таасирлер менен бирге спорттук-аскердик тажрыйба да топтоого мүмкүнчүлүк берген. Аскердик даярдоонун, Ата Мекенин сүйүүгө, сырткы жана ички душмандарга каршы турууга такай даяр болууга тарбиялоонун улуттук бир курал-каражаты катары «намыс» деген түшүнүк активдүү колдонулган. Намыстуу болууга аскердик даярдык да, элдик оюндар да түздөн-түз тарбия бере албаганы менен, ал оюндар аркылуу кыргыз элинин эгемендүүлүгүн көздүн карегиндей сактоо, улууга ызаат көрсөтүп, кичүүгө аяр мамиле жасоо керектигин баса белгилеп келишкен.

Илгертен кыргыз эли намыс деп жашап, намыс үчүн жоо чаап келген калк. Намысты алдыргандан көрө жаныңды бергениң артык деп эсептелүүчү. Намыс деген куру сөз, куру чакырык болбостон, элдин алдында керекке жарап, намысты колдон чыгарбаганга колдон келген аракеттердин баары жасалуучу. Муну залкар жазуучуларыбыздын бири Т.Касымбеков өтө таамай чагылдырган: «О, теңир, намысты кетирбе! Сакалы белине түшкөн карысын да, айрымачта отурган жашын да, кандайдыр бир жалпы мүдөөгө окшогон кандайдыр бир самоо жетектеп жатты. Намыс! Ушул сөз ортого ташталып калган жерде көчмөндөр көк мелжиген чеп болуп туруп беришет. Ушул бир сөз менен шаарларды жексен кылган өрттү чыгарышат, тайпа-тайпа элдин атын өчүргөн кандуу жаңжалды башташат. Ушул бир сөз менен кыл чылбырга өз башын өзү салып, ушул сөз менен бирөөнүн бутун кучактап, бийик боюн пас кылышка барат. Кымбатка турган намыстын баасы, пайдасы эртең канча? Аны менен кимисинин иши бар? Намыс! Намыс кеткен жок! Ушул эки ооз айтым сөз, көңүл төтөгү артып калса, ошол жетиштүү, ошол канимет. Бул эл ушунусу менен күчтүү, ушунусу менен шордуу эле.»³³

Кыргыз рухунун туу чокусу, кыргыз жашоосунун энциклопедиясы катары бааланган «Манас» эпосунда да намыс түшүнүгү өтө жогору коюлган. Эпостун көптөгөн эпизоддорунда намыс түшүнүгү, анын мааниси, баалуулугу чечмеленип, пропагандаланат.

Көкөтөйдүн ашында Жолой менен боло турган балбан күрөшкө «Жолойдун түрүн көргөн соң, жакындап адам жолойбу» деген сыңарда кыргыздар тарабынан коркуп эч ким даап бара албай, күрөшкө чыгуудан баш тартышат. Ошондо Кошой Манаска келип, «Намысы жок каапыр кул, айбаты бар баатыр

кул, сен түшпөсөң каапырга, кандай адам катылат, кабылан Жолой баатырга» деп айта салат. Аны уккан эр Манас:

Намыс үчүн бекинип,
Арбак үчүн чечинип,
Балбанга четтеп чыгаармын
Барсам итти жыгаармын – деп жооп берет.

Бирок, балбан күрөштөн кийин эр сайыш болоорун эскертип, чарчап калсам, кантип колума найза алып сайышам деп кеңеш салат. Муну уккан кан Кошой:

Карысам да тобокел,
Тобокелге салайын,
Токтолбоюн, барайын,
Бирок сизге айтаарым:
Алда билет каапырдан
Намыс албай кайтаарым,
Алаармын деймин намысты,
Абыдан керсем арышты.

деп, өзүнүн 85 жашка чыкканына карабай, атпай кыргыз элинин намысына карап, опурталдуу күрөшкө чыгат.

Бул жерден биз жазуучу А.Жакыпбековдун «Теңири Манас» китебине кайрылбай кетсек чекилик болуп калат деп эсептейбиз. Бул китептен алынган үзүндүлөрсүз каралып жаткан эпизод аягына толук чыкпай калгандай ой калышы мүмкүн. Ал китепте жогорудагы эпизод жөнүндө «Баба Кошой ээрдин кашындагы чагаракты кагып, ичтен сызып, кара кыргыз улуу журттан ушу Жолойго бирөө бел байлап чыга албагандыгы зилдеди. Карысаң да дөөсүң, кара журтка ээсиң деп, же өзүң чык дегенге баары айбыгып тургандыгына зилдеди.

– Баарыбыздан бир балбан чыкпаса, байгесин бериниз да, Жолойду жолго салыңыз! – деп Манас да түнөрдү.

– Намыс! – деп Кошой бакырып алды.- Байгеси курусун, намысты кошо алдырабызбы? Өзүм чыгам! Калкымдын намысы деп канкорумдун шагын сындырбай, ушу доңуз менен алпурушуп көрөйүн, ажалым жетсе өлөйүн, алым жетсе жеңейин»³⁴ деп тобокелге салып, биринчи орунга өзүн койбостон элинин намысын коюп опурталдуу сынакка бет алат. Мына, чыныгы намыс кай жерде...

Ушул эле эпизодду залкар манасчы С.Каралаев мындайча айткан:

«Өзүңүздөн башкасы
Ылайыгы жок экен.
Сакалың аппак чагында,
Сайышка өзүң жараарсың,
Абаке, сапарың чукул чагында.
Жолойго күрөш салып бер, аба!

³³ Касымбеков Т. Сынган кылыч. Бишкек: «Кыргызстан», 1998. 312-313-бб.

³⁴ Жакыпбеков А. Теңири Манас. Бишкек: «Кыргызстан», 1995. 324-325-бб.

Чоң намысты алып бер, аба!»³⁵

Бул үзүндүдөн биз кыргыздар үчүн намыстын маанисин туюп, чындыгында эле намыс деген куру сөз эмес, керек болсо мамлекеттүүлүктүн эң негизги багыты болоорун көрө алабыз.

«Манас» эпосу эпикалык чыгарма болгондугуна байланыштуу апыртмалар да кездешпей койбойт. Анын бир мисалы катары күрөш учурунда «Уйкуга абаң кириптир, ушуну Жолой билиптир» деген саптарын карап көрсөк болот. Бир күн мурда чак түштө күрөшүп баштаган балбандар бири-бири менен кармашып жатып таң атырып, түшкө маал Кошойдун уйкуга кеткендиги жана аны Жолой ташка чабууга даярданып жаткандыгын көрө калган эр Манас:

«Айгай салып акырды,
Абаке деп бакырды.
Майдандагы Кошойду,
Манас эми чакырды.
Абаке, Кошой нетти деп,
Намысың колдон кетти деп,
Напсиң түпкө жетти деп,
Как баш Кошой, көзүңдү ач.
Кай кара басып кетти деп,
Каманга качпай чалдырдың,

Капырга намыс алдырдың!»³⁶ – деп ачуу айкырык салат. Ал айкырыкты уккан Кошой уйкудан ойгонуп, акыр аягы Жолойду жыгып тынат. Бул эпизодду жазуучу А.Жакыпбек өзүнүн «Теңири Манас» китебинде мындай деп чагылдырат: «Кыргызыма не болгон? Же жоо каптап киргенби? Же жоону каптап сүргөнбү? Намыстанып кыйкырган бу Манасымдын үнү эмеспи?...» деп уйкулуу ою оолжуганча көзү умачтай ачылды. Караса, өзүн Жолой түрмөктөй көтөрүп алыптыр. «Кыргыз» деп намыс талашып, күрөшкө түшүп жүргөнү дөө Кошойдун эсине ошондо келди.»³⁷ Каралып өткөн эпизод да «кыргыз» менен «намыс» деген сөздөрдүн дайыма чогуу жана бирге айтылганын бекемдеп турат. Жыгылганына арданган Жолой кан Кошойду багалектен алып жыгаарда Манас жете келип «Атаңдын көрү каапыр кул, ыйманы жок жакыр кул, бир жыгылып алдың деп, немеңе үчүн абама, кол узатып салдың деп» өзөгүнүн ичинде көк коргошун уютулган камчы менен жон талаштыра бир салат. Намысты жоолашкан душманына бербей, жеңишти алып бергендиги үчүн кыргыздар жапа-тырмак жабыла келишип, Кошойду көтөрүп алып жөнөшөт:

«Алты жашар баладай,
Абакенди эр Бакай,
Так көтөрүп алыптыр.
Көпчүлүк көргөн ошону,
Көтөрүп чуркап Кошойду,
Намысын алып берген соң,
Аянбады ушундан,
Ашка келген канча жан.»³⁸

Ошентип, кан Кошой күрөшкө байге үчүн эмес, башка бир каймана максаттар үчүн эмес, кыргыз элинин намысы үчүн деп чыгып, намысты колго алып бергени сүрөттөлгөнүн баамдай алдык.

«Көкөтөйдүн ашына келген Коңурбай Бокмурунду чакыртып алып, «Сасык айран жыттанып, салпылдаган бадырек, аябай ашты берем деп, ашка келбей калгандын атасын таанытам деп коркутканың кай жоосун? Келгениме бир ай болду, тартууң чүкөдөй жамбы, союшуң арык бээ болду, башкасынан дайын жок. Тоготпогонуң кай жоосун? Манасың келсе жүгүрүп, көктөн теңириң түшкөндөн бетер сүйүнүп, Арчаторуну баш кылып, тогуз тулпар тартуулаганыңа жол болсун? Манас болсо өз агаң, мен алыстан келген соорунчу, аны ойлобогон алдагы башың башпы же ашаткы куйган кабакпы? Намысыма доо кетирдин, бадырек! Көөнүмдү ондоп тынбасаң, мага Мааникерди тартуу кылбасаң, ашыңа салам азапты, тоюңа салам тозокту» – деп куру намыстанымыш болуп чыр чыгармак болот. Муну уккан Бокмурун аксакалдар менен кеңешип келетин демиш болуп кетенчиктеп эшикке чыгат. Эч жакка бурулбастан түз эле кан Кошойго жетип барып болгонун болгондой айта салат. Анын айткандарын толугу менен угуп бүткөн соң, эр Манаска күлүк тартуулап, мени куру койду деп намыстанып калган тура, ашты тынч өткөрүү максатында «Ат аяган жер карайт, куш аяган көк карайт», Мааникер көп болсо бир аттын тезеги да, берсе берип тыналы деп ойлонот. Бирок да, Манас менен кеңешпей туруп, Мааникерди берип салган кандай иш болот деп, жети канын ээрчитип, Манас кырк чоросу менен ордо атып жаткан жерге келет. Келээрин келип алышып, эч кимиси топ баштап, сөз айта алышпай, жер карап отуруп калышат. Ошол кезде Кошой сөз баштап, Жолойдун казанчыны үч бүктөп көчүгүнө баса отуруп эт жегенин, Нескара Үч каркыраны түп кыдырып чалгын чалганын, Алоокенин кегин доолаганын жана дагы Коңурбай Бокмурундан Мааникерди талап кылганын кошо айтты. Мунун баарын Манас атырылчу жолборстой болуп жыйрылып, чымырканып укту. Угуп болгон соң, эмне деп жооп бергендерине сурак салды. Кошой кан «аштын тынч өтмөгү бизге маазүр эмеспи, берсе берип салалы, ашыбызды тынчыраак, өткөрүп биз алалы» деген таризде кеңеш салат. «Бул сөздү Кошой абамдан башка бирөөң айтсаң жаныңды сууруп албайт белем. Тагында Манас турганда таалайыңан көрсөңчү! Кырааңын Манас өлгөндө ат эмес, кызыңды тартуу берсеңчи! Мааникерди бергенче Манасым өлдү десеңчи! Жылмая сүйлөп куу кытай, намысыңды сындырып, сырыңды тартып жатпайбы» – деп мамыда илинип турган доолду бир салды. Добулбас үнүн укканда, ойноп жаткан оюнун жыйыштырып, кырк чоро жоо кийимдерин кийип Манастын алдына даяр болду бир замат. Намысымды алдырганча, өзүмдүн жаным тартуу деп Манас кырк чоросун баштап ашка келген калмак, кытай, манжуларга бир тийет. Тийгенде да катуу тийди, мунун баарын жондо туруп көз салган

³⁵ Каралаев С. Манас. 2-китеп. Бишкек: «Кыргызстан», 1986. 41-бет.

³⁶ Орозбак у. С. Манас. Бишкек: «Кыргызстан», 1981. 226-бет.

³⁷ Жакыпбеков А. Теңири Манас. Бишкек: «Кыргызстан», 1995. 329-бет.

³⁸ Орозбак у. С. Манас. Бишкек: «Кыргызстан», 1981. 227-бет.

⁷ Жакыпбеков А. Теңири Манас. Бишкек: «Кыргызстан», 1995. 311-315-бб.

Коңурбай Мааникерди сураганына өкүнгөндөй кылып тийди. Мунун баарынын акыр аягында карыясы Алооке баш болуп Алгара менен Кылкараны тартууга берип жатып кыргынды араң дегенде басышты.»⁷

Жогоруда берилген тексттен биз кыргыз эли үчүн, анын айкөл баатыры болгон Манас үчүн намыс деген курулай сөз эмес, баарынан бийик, баарынан ыйык келип, намысты колдон чыгарганча өлүмгө карай аттанып, жоого бет келген артык болуп келген. Намыстын эркектерге гана эмес, аялдарга да тиешелүү экендигин, аялдардын да бул түшүнүктү ыйык тутканын Көкөтөйдүн ашындагы «Төө чечмей» оюнунда көрө алабыз. Бул оюнга жылаңачтанып алып калмактын каныша катыны Ороңгу чыкмак болот. Муну уккан Алооке менен Коңурбай намыстанышып, Ороңгуга келип,

– Алда Ороңгу, оңбой кал! Үңкүр толгон пулуң бар, өрүш толгон малың бар, малдан өлүп кеттиңби, долу? Эминеден кемин бар? - дешип түр көргөзүшөт. Анда Ороңгу:

– Эркек болуп не муратка жеттиңер? Мааракенин кайсы байгесин алып көптүңөр? Кыргызда намыс болот да, калмакта намыс жок бекен?! Эркекте намыс болот да, катында намыс жок бекен?! Кое бер, жолду тоспогун! - деп айкырат. Акыр аягы Ороңгу төөнү чечип алып жүгү менен жетелеп жөнөгөндө, алдынан Манас чыгып, кырсылдап күлүп, мөөрөйүң кут болсун деп куттук айтты, ар жагынан бастырып келген Коңурбай ушинткиче өлсөкчү дегендей үн катты. Анда Ороңгу эч бир кебелип койбостон: «...- Эй эрсиңген эр Манас, зорсунган зор Коңурбай... Үңкүр толгон зерим бар,

дүйнөгө мен кор эмесмин. Өрүш толгон малым бар, малга мен кор эмесмин. Жылыңач кылып эр сени да, катын мени да эне төрөгөн. Эр кийимин кийинип, эркек намыс албаса, кара чачын жамынып катын намыс албайбы!»⁸ - деп жооп кайтарат. Бул эпизод намысты колдон чыгарбаш үчүн аял кишинин, бир элдин канышасы экендигине карабай, энеден туума жылаңач чечинип оюнга түшкөндүгүн көрө алдык. Демек, чыныгы намыс үчүн ар-кандай тоскоолдуктарга моюн сунбастан, кыйынчылыктарды чыдамкайлык менен жеңип чыгууга болоорун байкадык. Намыс үчүн жеке эле эркектер эмес, аялдар да катуу тураарын баамдадык.

Жогоруда келтирилген «Манас» эпосунун айрым эпизоддоруна талдоо жүргүзүүдөн баамдалгандай, «Манас» эпосу намыс деген түшүнүктүн өмүрдөн да жогору турган баалуулук экенин жаш муундарга түшүндүрүп, элдин-жердин намысы үчүн өлүмдөн кайра тартпоого тарбиялап келген. Эпостун баш каарманы болгон Манас баатырдын да эң негизги сапаттарынын бири – намыскөйлүк. Намыстуулукка тарбиялоонун аркасында патриотизмге, аскердик даярдыкка, ден соолукту чыңдоого багытталган жалындуу чакырык жатканы түшүнүктүү.

Адабияттар:

1. Жакыпбеков А. Теңири Манас. Бишкек: «Кыргызстан», 1995.
2. Каралаев С. Манас. 2-китеп. Бишкек: «Кыргызстан», 1986.
3. Касымбеков Т. Сынган кылыч. Бишкек: «Кыргызстан», 1998.
4. Орозбак у. С. Манас. Бишкек: «Кыргызстан», 1981.

⁸ Жакыпбеков А. Теңири Манас. Бишкек: «Кыргызстан», 1995. 331-334-бб.